

<https://doi.org/10.33190/0027-2833-337-2024-4-005>

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІСТОРІЯ ПЕРЕМОГ

[Рец. на: Демська О. Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга. Харків : Vivat, 2024. 304 с.]

Дискусія про важливість української мови в Україні — це не лише питання безкомпромісної відмови від російської, не лише повернення до свого, втраченого або приниженого в Російській імперії чи СРСР. Це ще й інколи іронічне «а де ж ви були раніше» від опонентів і навіть ідейних прихильників українізації. Це й звинувачення в бездіяльності та смиренстві. «Припустімо, українську мову знищували. Але чому ніхто нічого не робив для того, щоб зупинити це нищення? Можливо, насправді мова була не така вже й потрібна?» — запитаннями приблизно такого змісту провокують ті, для кого мовне питання — річ другорядна.

Книжка «Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга», яку написала Оріся Демська, — саме про те, як «ніхто нічого не робив» і яких зусиль насправді доклали українці — мовознавці, історики, державні та громадські діячі, — щоб кожен нині міг прочитати цю книжку, пишаючись нашою мовою, її можливостями і стійкістю до кількасотлітнього лінгвоциду.

Уже традиційним став підхід, за якого історію української мови подають як історію поразок. Дослідники зосереджуються на тому, які чинники (заборона мови, її знецінення, фізичне винищення носіїв) призвели до зниження престижу мови, до відсутності культурного продукту українською, до невисокого рівня володіння державною мовою та небажання нею спілкуватися. Цьому присвячені, зокрема, праці Л. Масенко, О. Павлової, Я. Радевича-Винницького, Р. Сушка та М. Левицького, В. Христенюк та ін. Нова книжка О. Демської — «трохи інша історія» української мови. З цієї історії вилучено стереотип про жертву, натомість акцентовано на тому, що впродовж століть було зроблено для того, щоб українська мова вистояла, утвердила свої права та розвивалася далі. Авторка накреслює шлях, що його пройшла українська мова за весь час свого існування: «Кілька разів умирала — і ці кілька разів відроджувалася. Схоже на історію життя легендарної особистості. Людини-переможця. Саме оця історія української мови про перемогу найцікавіша» (с. 7).

Дев'ятнадцять розділів книжки, передмова та висновки — це докладна, але необтяжлива розповідь про формування, занепад і реабілітацію української мови в різних політичних умовах. Розмова з потенційним читачем починається запитанням: «Що поєднує Німеччину, Італію, Хорватію, Фінляндію, Естонію, Латвію, Литву та Україну?» — і поясненням терміна *філологічні держави* (с. 5).

Цитування: Малаш О. Історія української мови як історія перемог [Рец. на: Демська О. Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга. Харків : Vivat, 2024. 304 с.]. Мовознавство. 2024. №4. С. 78–82. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-337-2024-4-005>

Citation: Malash O. (2024). Istoriiia ukrainskoi movy yak istoriia peremoh [The history of the Ukrainian language as a history of gains]. [Review of the book: Demska O. The Ukrainian language. A trip from Bad Ems to Strasbourg. Kharkiv: Vivat, 2024. 304 p.]. Movoznavstvo, (4), 78–82. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-337-2024-4-005>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

Назви розділів доволі промовисті («Мовні порядки Середньовіччя», «Бад-Емський вирок», «Коренізація vs викорінення», «Політичний досвід суб'єктності») або інтригують своєю лаконічністю («Рах Rus'», «Нові часи — нова мова», «Паралельні світи»). Висновки мають свій заголовок: «Київ — Страсбург: найкоротший підсумок», і там читач знайде не лише традиційний для цього жанру переказ усього написаного вище, але й констатацію факту перемоги української мови, яка «здобула весь необхідний інвентар *de jure* і *de facto* державницької позиції» (с. 296).

Хоча історія не знає умовного способу, О. Демська пропонує разом з читачем поміркувати на тему «що було б, якби...». Наприклад, чи могло б не бути Валуєвського циркуляра. Або який шлях чекав би на нашу мову, якби Україна не опинилася між старим і новим світом чи Іван Котляревський не видав «Енеїду».

Авторка доступною мовою, зорієнтованою на неісториків, пояснює відмінність впливів Кревської унії 1385 р., Люблінської унії 1569 р. та Берестейської унії 1596 р. на мовну ситуацію на українських теренах. Наголошує і на важливості учительних євангелій для масової мовної культури, і на тому, що появу Валуєвського циркуляра «спровокував» (адже саме такими поняттями оперує агресор, коли чинить насилля над своєю жертвою) переклад Нового Заповіту українською (с. 149–150).

Розповідаючи про суперечки довкола мовного питання в Конституції України (стаття 10), авторка називає ухвалення відомої нам редакції Основного закону «подією Гантінгтонового “перероблення світового порядку”» (с. 267). Адже встановлення офіційної одномовності (чого не сталося, скажімо, в Білорусі) дозволяло хоч і не зовсім позбутися російського впливу, але принаймні зменшити його. В остаточному варіанті десятої статті «навіть не українська мова чи офіційна державна одномовність будуть головними. Головною буде кома» (с. 268–269). Саме кома стала тим знаком, який чітко вказував статус російської мови в Україні, і Демська це зауважує.

Ще одна важлива особливість «Української мови» — контекстуальність. Вона виявляється навіть у таких деталях, як роки народження згадуваних у книжці діячів. Ми дізнаємося, хто з українців, які істотно вплинули на українську державну й мовну політику, народився в один рік з Абрахамом Маслоу, а хто — «в рік, коли столиця України повернеться до Києва»; нашу увагу привертають до того, хто створив український герб і як змальовував занепад Речі Посполитої Генрік Сенкевич. Це дає відчуття видимості історичного тла, унаочнює картини минулого.

Влучні цитати цілком придатні до життя поза книжкою: «Жити в багатомовному світі зобов'язувало вміти й могли говорити багатьма мовами. Це не критично до моменту, поки тебе не позбавлено права вибирати» (с. 85), «Просвітництво зневажало минуле. Романтизм перетворив минуле на майбутнє» (с. 111), «Політика коренізації стала інструментом захоплення не лише територій, а й людей, які живуть на них» (с. 228).

Є в книжці й чимало тверджень, які досить складно прийняти безумовно. Попри наскрізну модерність «Української мови», відмову від віктимізації українського народу тут знову виринає образ Тараса Шевченка як малоосвіченого та вічно знедоленого хлопця з села — саме такий портрет свого часу підносила нам радянська пропаганда, дбаючи лише про видимість боротьби «проти царя й панів» у творах «пролетарія». З одного боку, об'єктив-

но біографію Кобзаря неможливо спростувати, проте як життя української мови, так і життя Шевченка не складалося лише зі страждань. А результати його кропіткої праці над собою, освіти й самоосвіти, роздумів над сюжетами античної міфології, Святого Письма, знайомства зі світовою філософською думкою одразу впадають в око при читанні поезій. Без цього інтелектуального багажу він цілком міг (якщо використовувати умовний спосіб) лишитися посереднім автором, «хуторянином», загубленим у глибині історії літератури.

Також викликає питання цитата: «Тригерними стали гасла Миколи Хвильового “Геть від Москви!” і “Дайош Європу!”» (с. 230). Микола Хвильовий прямо не висловлював таких гасел: «геть від Москви» йому приписав Й. Сталін у листі до Л. Кагановича від 26 квітня 1926 р. (Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах. Нью-Йорк; Балтимор; Торонто, 1986, т. 5, с. 488), а «дайош Європу» в публіцистиці Хвильового вжите в контексті суперечки з Валер'яном Поліщуком з приводу векторів розвитку української літератури (там само, 1983, т. 4, с. 209). Сам Хвильовий дещо м'якше формулював художні орієнтири, якими, на його думку, мали б керуватися його сучасники-митці.

Авторка стверджує, що в СРСР «зникли зі словників» лексичні одиниці, яких не було в російській мові, як-от *безмаль*, *білявка*, *второпати*, *гордівниця* тощо (с. 235). Проте пошук у радянському «Словникові української мови» в 11-ти томах, виданому в час тотального зросійщення, виявляє мало не всі слова, наведені авторкою книжки як «зниклі». Деякі навіть не мають спеціальних позначок «застаріле», «діалектне», «рідковживане» чи «книжне», наприклад *відсоток*, *навдивовижу*, *скоїтися* та ін., і приклади вживання цих слів не обмежені творами класичної української літератури XIX ст. — «зниклі» лексеми використовують радянські автори не лише в художніх, а й у наукових та публіцистичних текстах. Вилучення суто української лексики із заміною її «інтернаціональною» (спільною з російською) справді практикували — насамперед це стосувалося термінології, і матеріалом, який би підтверджував цю практику змосковлення, слугують терміни, що їх авторка книжки наводить далі: *величинь*, *віднога*, *поділ* та ін. і багато інших, безперечно цікавих, але в цій книжці не наведених.

На перший погляд така практика справді відповідає завданню зросійщити українську мову, «перетворити на малоросійське наречіє» (с. 236). Парадоксально, але саме в час «застійного» змосковлення 1960–1980 рр. в українську книжку знову поверталися «викинуті» мовні одиниці. А це ставить під сумнів поширювану багатьма сучасними просвітниками ідею, ніби використання «старих українських слів, не схожих на російські» зберігає чи відроджує нашу мову. У тій ситуації, що склалася в другій половині XX ст. в УРСР, це могло зберігати лише ілюзію, ніби з українською мовою все гаразд, коли насправді це було геть не так.

Важко погодитись і з тим, що вигадка про «конкурс мов» з'явилася в рамках радянської політики доби застою — принаймні саме так прочитується абзац у розділі «Не заборонити знищити» (с. 255–256). Адже вперше фейк із «нагородженням» мов «призовими місцями» виник у США в українській газеті «Свобода» від 1893 р., де автор, посилаючись на «професора Бантиша-Камінського», у статті «Люби своє» поставив українську на друге місце після італійської. До «ранжування» української серед інших мов удався й Володимир Самійленко в своїй праці «Дбаймо про фонетичну красу мови»,

опублікованій 1917 р., тобто тоді, коли Володимир Щербицький, — з діяльністю якого авторка пов'язує процес перетворення мови з функціональної на декоративну, «калинову», — ще навіть не народився на світ.

Проте всі ці суперечності не заважають проявленню наскрізної ідеї книжки О. Демської: ми, українці, в усі часи платили високу ціну за можливість розмовляти, писати, читати українською мовою, але те, що маємо тепер, — перемога нашої «філологічної нації», це результат української нескореності, нагорода за додержання принципу «не ридать, а здобувати». І тепер українська мова «починає наступний історичний період» (с. 297).

«Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга» вирізняється тонким гумором, розмаїттям аналогій і метафор: «Київські князі <...> рухалися дорожньою картою “армія — віра — мова”» (с. 40), «Берестейська унія додала дрібку солі до мовного варива» (с. 83), «Бароковий мовний простір перетворився на велику лабораторію, у якій ставили один із найбільших мовних експериментів» (с. 106–107). Дотепно коментує авторка й горезвісний Валуєвський циркуляр, у якому, як відомо, сказано, що «малороссийского языка не было, нет и быть не может»: «Погодитися з міністром можна. Справді, малоросійського языка <...> таки не було, нема й бути не може. Була староукраїнська мова. Є модерна українська мова та її діалекти. Ну і вона таки може бути навіть однією з офіційних мов Європейського Союзу. Сам Валуєв опосередковано визнає це» (с. 151).

Ілюстрації на сторінках книжки — від схеми індоевропейської мовної сім'ї і до зображення грошей, що перебували в обігу в УНР, — сприяють повноті картини української історії. Також авторка додала низку важливих документів, щоб читачі не сприймали тогочасну реальність крізь призму переказів, а стали ненадовго співучасниками подій, повністю в них занурившись завдяки першоджерелам.

Нова книжка О. Демської буде корисна тим, хто цікавиться історичною соціолінгвістикою та прагне простежити шлях української мови від часів існування Київської держави й дотепер. Вона може бути використана як альтернатива підручникам і посібникам з історії української літературної мови у закладах вищої освіти, проте її можна читати і просто задля естетичного задоволення та для підвищення національної самооцінки. «Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга» — книжкове втілення гасла «Українська — мова перемоги!», під яким 9 листопада 2022 р. проведено День української писемності та мови, тому на засади цієї праці можна спиратися, готуючись до дальших дискусійних панелей.

Невдовзі після виходу друком рецензованої книжки у видавництві «Vivat» російські окупанти вкотре обстріляли Харків. Одна з ракет влучила в друкарню видавництва; не обійшлося без людських жертв. Щоб фінансово підтримати видавництво та висловити свою прихильність до нього, українські книголюби почали масово скуповувати видання «Vivat», зокрема й «Українську мову». Це ще раз доводить силу бажання українців перемогти ворога не лише на фізичному, а й на ментальному рівні. Тобто буквально втілюють цитату з книжки О. Демської: «Малороси, ставши українцями, не просто виокремляться, вони самі знищуватимуть це велетенське тіло» (с. 123). В очах ворога і навіть в очах інших народів ми тривалий час були «малоросами», що раз у раз озиралися на імперію. Праця Орісі Демської доводить: ми могли лишатися українцями в будь-якій скруті, подужаємо й тепер.

Олександра МАЛАШ

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна
Електронна пошта: darmodej@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

Oleksandra MALASH

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskoho Str, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: darmodej@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

THE HISTORY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AS A HISTORY OF GAINS

[Review of the book: Demska O. Ukrainian language. A trip from Bad Ems to Strasbourg. Kharkiv : Vivat, 2024. 304 p.]